

Н. В. Проць,

аспірант кафедри історії Росії

Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ У ДВОРЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ

Стаття представляє огляд дворянських господарств Харківської губернії після проведення реформи 1861 р. Головним завданням роботи стало розкриття економічного становища харківського дворянства в процесі становлення та подальшого розвитку промисловості краю. Характеризуються основні галузі промислового виробництва, які набули поширення серед представників дворянського стану.

Ключові слова: дворянський стан, промисловість, господарство, виробництво, підприємство.

Статья представляет обзор дворянских хозяйств Харьковской губернии после проведения реформы 1861 г. Главной задачей работы стало раскрытие экономического положения харьковского дворянства в процессе становления и дальнейшего развития промышленности края. Характеризуются основные отрасли промышленного производства представителей дворянского сословия.

Ключевые слова: дворянское сословие, промышленность, хозяйство, производство, предприятие.

The article constitutes an overview the nobility farms of Kharkov province after conducting reform in 1861. The main task of the work the disclosure economic situation of Kharkiv nobility in the process of formation and further development of the industry in the region. It is characterized the main branches of production industrial which were among the nobility. The activities of representatives of the nobility of Kharkov province in the industrial production during the second half of XIX - early XX century we considered. The it is shedied influence of the nobility on the formation of industry in the region, their share of the province's manufacture. A comprehensive review of noble farms helps to determine that basis of production was the agricultural processing. Also determined that among manufacturers in the chemical industry for the production and processing of metals, claps, paper and others nobles and burghers inferior merchants.

Keywords: nobility, industry, farming, production, business.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших проблем сьогодення, на нашу думку, є становище промисловості в Україні, адже з усіх галузей народного господарства саме вона є провідною в економіці України. Від темпів зростання, рівня розвитку промисловості, незалежно від форм власності, залежить життєвий рівень населення України. Важливими є показники не тільки кількісної, але і якісної характеристики промисловості, чого не спостерігається на сьогоднішній день. У зв'язку з цим, питання про стан промисловості в Харківській губернії дорадянського періоду, незважаючи на відсталість її матеріально-технічної бази, може стати важливим і цікавим для порівняння зі станом промисловості на даний час.

Аналіз актуальних досліджень. Соціально-економічна історія України завжди перебувала в полі зору дослідників. Не стало винятком і питання про розвиток промисловості. У загальному контексті висвітлення цієї проблеми займалися В. П. Теплицький, М. Є. Слабченко, Н. Р. Темірова [11, 13, 14]. Що ж до сучасних досліджень, то дедалі більше з'являється робіт, в яких історики вивчають дворянське підприємництво на Україні [7, 9].

При цьому низку важливих аспектів, зокрема залучення дворянського стану Харківської губернії до промислової діяльності, вчені оминули увагою. Тому, **метою** нашої роботи, є розгляд питань із розвитку промислових підприємств у дворянських господарствах, використовуючи за основу опубліковані описи дворянських маєтків, спогади дворян, різноманітні довідники та статистичні збірники кінця XIX – початку XX ст. [2, 3, 8, 10, 12, 15], а також не опубліковані архівні матеріали щодо дворянських господарств [7-15].

Виклад основного матеріалу. Після скасування кріпацтва в 1861 р. деякі дворяни Харківській губернії щодалі частіше вдавалися до промислової діяльності. Переважно це були дворяни, які мали для цього всі необхідні умови: великі земельні площі, наймана робоча сила, наявність матеріально-технічної бази. Тому при багатьох економіях існували промислові заклади переважно з переробки сільськогосподарської сировини – цукрові заводи, винокурні, млини, олійниці. Особливо добре в Харківській губернії розвивалися винокуріння й виробництво цукру. Як відомо, дворяни ще в дореформений час мали привілеї у виробництві алкогольних напоїв, тому винокурні стали найбільш поширеними в їхньому господарстві.

За відомостями 1885 р., у Харківській губернії діяло 48 винокурень, які переробляли 2 290 806 пудів хлібних продуктів, 2 443 905 пудів картоплі та 1 038 907 пудів патоки [10, с. 47].

В умовах модернізації кількість винокурень зменшувалася, а продукція виробництва збільшувалася. Уже в 1890 р. в губернії налічувалося 40 винокурень (5 малих, 24 середніх, 11 великих), які переробили 1 482 872 пудів хлібу, 1 500 482 пудів картоплі, 1 098 730 пудів іншої продукції, всього ж із 4 082 084 пудів було отримано 1 159 660 відер спирту [10, с. 60]. Найбільші винокурні мали князь О. Д. Голіцин, С. Святополк-Мирський, Є. Флота, Д. І. Бекарюков, М. Ковалевський, Д. О. Хрущов, Курилов, М. Алфьоров, графиня А. Д. Строганова та граф М. М. Толстой, дворянка М. І. Деконор [2, с. 1522–1543].

Винокуріння разом з іншими галузями у дворянських господарствах Харківської губернії на початку ХХ ст. продовжувало приносити дедалі більші прибутки власникам маєтків. Так, наприклад, у Єлизавети Андріївни Задонської, власниці слобод Миколаївка, Котова, Красна у Вовчанському повіті, які залишились їй у спадок від батьків, було 9 728 дес. землі, працювали винокурний та цегельний заводи, прибутку ж вона одержувала до 500 крб. Такі ж заводи у Вовчанському повіті були у графа Павла Семеновича Гендрікова, який отримував прибуток у 5 000 крб., статського радника Григорія Дмитровича Курша і його доньки Єлизавети Олексійовни Курш – із прибутком у 18 000 крб., дворянки Є. А. Никітіної, княгині В. Горчакової, А. А. Скалона – 70 000 крб., Варвари Донець-Захаржевської та ін. У графа А. І. Гендрікова і статського радника Григорія Дмитровича Колокольцева, крім винокурного й цегельного заводу, діяли цукровий і селітроварний, даючи прибуток до 25 000 крб. [6, арк. 2-6]. Отже, незважаючи на зменшення кількості винокурних заводів, винокуріння в дворянських господарствах продовжувало розвиватися і було досить поширеним заняттям, оскільки виробництво спирту забезпечувало власникові сталий прибуток завдяки попиту на продукцію.

У промисловій діяльності дворяни Харківської губернії стали дедалі ширше впроваджувати млинарство. Наприклад, у маєтку Шарівка Богодухівського повіту дворянина Гебенштрейна Дмитра Христіановича був млин, який виробляв 159 100 пудів борошна та 53 620 пудів висівок на рік [2, с. 1541]. У маєтку Терни князя Б. С. Щербатова у Лебединському повіті в 1890 р. був паровий млин із локомотивом на 12 сил, який за 10 робочих годин переробляв 1200 пудів зерна [15, с. 30]. На млинах поміщиків оброблялася сільськогосподарська сировина не тільки власного виробництва, вони також були джерелом додаткового доходу, оскільки дуже часто місцеві селяни за плату користувалися послугами дворянського млину для своїх потреб. Так, у дійсного статського радника В. А. Савича в маєтку Рудневка Сумського повіту в 1905 р. млини працювали не лише для домашніх потреб, сюди привозили зерно і селяни [8, с. 383].

Найбільшого успіху дворяни досягли в галузі цукроваріння. Для вирощування цукрових буряків дворяни мали у своєму розпорядженні достатньо землі. Цукрові заводи працювали головним чином на півночі губернії. Буряками в 1877–1878 рр. було засіяно 11 244 дес., у 1883–1888 рр. – 30 701,1 дес., в 1898–1903 рр. – 49 822,4 дес. [1, с. 58]. У 1890 р. в Харківській губернії діяли 23 цукрових заводи з 29 102,5 дес. посівів і з виробництвом 3 540 473 пудів цукру [10, с. 59].

Найбільшим цукрозаводчиком Харківської губернії слід назвати П. І. Харитоненка, що заснував свій цукрорафінадний завод у 1869 р. в маєтку Пархомівка Богодухівського повіту, щорічний обсяг переробки якого становив 200 000 берковців на суму 4,5 млн. крб., та в маєтку Наталіївка, де завод щорічно переробляв 137 400 берковців цукрового буряка [4, арк. 37]. Заснований у 1847 р. цукробуряковий завод графа Кеніга в с. Тростянці Охтирського повіту щорічно виробляв продукції на 2,6 млн. крб. [5, арк. 25]. Серед цукрозаводчиків також можна відзначити таких, як В. Ф. Вейсе – на його цукроварні в с. Грязне вироблялося 143 572 пуди цукру і 50 тис. пудів патоки; нащадків князя В. В. Голіцина в с. Славгороді Охтирського повіту – 140 680 пудів цукру; Н. А. Скалона в с. Білий Колодязь – 101 тис. пудів цукру; графа М. Д. Апраксина в Сумському повіті при с. Великий Бобрик – 79 161 пуд цукру, М. М. Лещинська при с. Кияниця – 293 490 пудів цукру, А. В. фон Лорітц-Ебліна при с. Некіно – 55 тис. пудів; Є. І. Пряшнікової та Є. Я. Куколь-Яснопольської при с. Рогозне – 125 164 пудів цукру, графа М. М. Толстого при с. Гребенніковка – 100 тис. пудів цукру [2, с. 1537–1557].

Поряд із промисловим виробництвом, яке базувалося на сільськогосподарській продукції, у деяких дворянських господарствах працювали заводи з обробки деревини. Тут слід виділити

Євгена Михайловича Духовського, одного із найбагатших землевласників Харківської губернії. Йому належав маєток Мерчик із садибою, 10 000 дес. землі, і 3 000 дес. будівельного дубового лісу. Саме завдяки цій деревині Є. М. Духовський у своєму маєтку Мерчик Валківського повіту збудував велику паркетну фабрику [3, с. 37]. На фабриці, яка була оснащена паровим двигуном, працювали 95 робітників. Річне виробництво продукції становило 108 тис. крб. Лісопильний і паркетний завод працювали в нащадків Л. Є. Кеніга в с. Тростянці Охтирського повіту, спільне виробництво було у дворянина В. О. Ворошило і чиновника Д. Ф. Шульгіна. В Ізюмському повіті граф Рибоп'єр Георгій Іванович мав лісопильний завод із паровим двигуном і локомотивом, на якому працювали 35 робітників, з виробництвом продукції на 46 592 крб. [12, с. 191]. Взагалі в Харківській губернії на початку ХХ ст. діяли десять виробництв з обробки деревини. Із них чотири виробництва належали дворянам, два – селянам, два – купцям, одне – цеховику й одне – міщанину [12, с. 189–191].

Активно влаштовували дворяни цегельні, керамічні та скляні заводи. Наприклад, один із таких заводів був заснований у Терновському маєтку князя Б. С. Щербатова у 1890 р. і виробляв до 800 тис. шт. цегли на рік [15, с. 34]. Аналогічні заводи працювали у І. І. Каразіна, І. І. Синицина, Л. О. Ващенко, П. В. Берга, М. Д. Апраксина та ін. У 1876 р. в Харкові барон Едуард Едуардович Бергенгейм, підданий Російської імперії, заснував завод із виробництва керамічної плитки й цегли з виробництвом у 1 297 270 шт. на рік. У 1891 р. почало роботу «Товариство з виготовлення вогнетривкої цегли, гончарних виробів» з уставним капіталом у 500 тис. крб. [2, с. 1537–1557]. Продукція таких підприємств користувалася великим попитом серед населення, крім того, цегла використовувалася й у власних господарствах дворян.

На початку ХХ ст., за статистикою «Списку фабрик та заводів...» 1907–1909 рр., у Харківській губернії виробничі підприємства працювали переважно в купців, дещо менше – у міщан і дворян, значне місце посідали організовані товариства. Так, серед промисловців хімічної, нафтової, гірничої, чавуноливарної галузі представники дворянського стану не значаться. Проте належне місце вони посідають у переробці сільськогосподарської продукції. Так, із 121 підприємства, що існували на той час, 53 належало дворянам. Серед підприємств із виготовлення скляних, цегляних, черепичних виробів та виробів із деревини дворянам і почесним громадянам належали по 9,3%, частка купців становила 34%, по 16% мали підприємства міщан, селян і товариств [підраховано автором за: 12, с. 120–122, 254–257, 310].

Отже, фабрично-заводська промисловість у дворянських господарствах розвивалася слабо, оскільки це пояснюється бідністю губернії на природні ресурси, крім глини, наявність якої дозволяла утримувати цегельні заводи. Тому саме підприємства з переробки продуктів землеробства приносили дворянам найвищі прибутки. Таким чином, сформоване й удосконалене промислове підприємництво в деяких дворянських господарствах набуло прогресивного розвитку після ліквідації кріпацтва і посідало важливе місце в економіці дворян.

Але такого результату досягли не всі дворяни губернії. Багато хто з них, залишаючись на традиційних позиціях – жити за рахунок кріпацької праці – не змогли перебудуватися на капіталістичні рейки. Тому зберегти своє господарство, врятувати себе від розорення вони вважали можливим за рахунок позики банку. Так, штаб-ротмістр Платон Тимофійович Троянов, власник слободи Варовенкове, мав 101 дес. землі, із них 61 дес. – це земля, не придатна для ведення господарства. Прибутку з неї він не мав. Як наслідок – натрапляємо на його прізвище у списку для отримання позик із казни. Всього список налічує 59 власників маєтків, які отримали допомогу в сумі 747 крб. 72 коп. [6, арк. 5; 15, с. 37].

Проте велика частина дворян-поміщиків Харківської губернії, беручи позичку в банку, все ж таки дбала про розширення свого господарства та про більш ефективне функціонування промислових підприємств. Прикладом може бути маєток Бедрик, що був розташований у Сумському повіті й належав М. Алфьорову. Позика, яку він отримав у Харківському земельному банку, становила 73 тис. крб. і, як сказано в закладних банку, мала піти на вдосконалення промислових підприємств, а також упровадження нових галузей – бджільництва й водяних млинів [5, арк. 128]. Аналізуючи розвиток господарства М. Алфьорова, можна зробити висновок, що він належав до тих дворян, які в умовах пореформеної Росії не тільки

зберегли прибутковість своїх господарств, а й розширили виробництво за рахунок нововведень і вдосконалень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підбиваючи загальні підсумки аналітичного дослідження матеріалу, представленого у статті, цілком можна сказати, що актуальність наукового вивчення історичного процесу розвитку промислового виробництва у дворянських господарствах Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. визначається тим, що в цей час воно належало до найбільш поширених видів господарської діяльності дворянства Слобідської України, залишалось однією з найважливіших галузей національного господарства. Розвиток різних промислових виробництв означав для найбільш підприємливих із дворян підвищення прибутку свого господарства, не давав занепасти маєтку, дозволяв надати роботу селянам. У Харківській губернії другої половини XIX – початку XX ст. модернізація торкнулася майже всіх галузей промислових виробництв у дворянських господарствах, нові технології поступово приходили на зміну традиційним виробництвам. У коротку для історії мить у багатьох дворянських господарствах Харківської губернії відбулися масштабні перетворення, які різючим чином змінили уклад цих господарств. Високі темпи розвитку товарно-ринкових відносин у всіх без винятку регіонах Російської імперії, досягнуті до початку XX ст. успіхи в суспільному розподілі праці знаходили своє відображення в капіталістичній еволюції промислових виробництв у дворянських господарствах Харківської губернії. Отже, розгляд ринкової трансформації промислового виробництва у дворянських господарствах дає змогу уточнити особливості соціально-економічного розвитку дворянства Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов – К., 1913. – 197 с.
2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – СПб.: Издание А. С. Суворина, 1895. – X, 2319, 1680 с.
3. Голицын А. Д. Воспоминания / А. Д. Голицын. – М.: Русский путь, 2008. – 606 с.
4. ДАХО, ф. 71, оп. 2, спр. 381.
5. ДАХО, ф. 71, оп. 2, спр. 841.
6. ДАХО, ф. 220, оп. 1, спр. 43.
7. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 12. – 2006. – С. 103–118.
8. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Вып. 2. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1904. – 390 с.
9. Романюк Н. Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Й. Романюк // Український історичний журнал. – 2013. – №3 (510). – С. 113–127.
10. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев / Сост. С. А. Короленко. – Вып. V. – СПб., 1892. – 562 с.
11. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Є. Слабченко. – Х.: Держвидав України, 1927. – Т. 2. – 278 с.
12. Список фабрик и заводов Российской Империи. 1907–1909 гг. / Под редакцией В. Е. Варзара. – СПб.: Тип. Кирибаума, 1912. – 314 с.
13. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 319 с.
14. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / В. П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.
15. Щербатов Б. С. Краткое описание Терновского имения князя Б. С. Щербатова и супруги его княгини А. Н. Щербатовых. – Х.: Тип. Губернского правления, 1890. – 45 с.